

Odpowiedzialność przebijająca w ramach *private enforcement*

Spis treści

- I. Uwagi wstępne
- II. Wyrok TSUE w sprawie *Skanska*
- III. Dorobek orzeczniczy w ramach publicznoprawnego egzekwowania prawa konkurencji
 1. Doktryna ekonomicznej sukcesji
 2. Koncepcja jednolitego organizmu gospodarczego
- IV. Odpowiedzialność przebijająca
- V. Podsumowanie

Streszczenie

W ramach *private enforcement of competition law* szczególnego znaczenia nabiera kwestia odpowiedzialności przebijającej, a zatem możliwości pociągnięcia do odpowiedzialności podmiotu niebędącego bezpośrednim sprawcą naruszenia. Zgodnie z tezą wyroku TSUE w sprawie *Skanska*, sądy cywilne orzekające w sprawach o naprawienie szkody z tytułu naruszenia prawa konkurencji winny rozumieć pojęcie „przedsiębiorstwa” zgodnie art. 101 TFUE oraz z jego ugruntowaną wykładnią dokonaną przez Trybunał, co może oznaczać przyjęcie także w ramach prawa prywatnego doktryny ekonomicznej sukcesji (ciągłości gospodarczej) oraz koncepcji jednolitego organizmu gospodarczego. Poszczególne kraje członkowskie, takie jak Hiszpania czy Portugalia, przyjęły już stosowne regulacje prawne dotyczące omawianego zagadnienia. W innych krajach materia ta stała się przedmiotem rozważań judykatury. W Polsce nie występuje żadna z tych dwóch sytuacji. Należy opowiedzieć się za szerokim przyjęciem koncepcji odpowiedzialności przebijającej w ramach odpowiedzialności odszkodowawczej z tytułu naruszenia prawa konkurencji – zarówno o wymiarze unijnym, jak i krajowym.

Słowa kluczowe: *private enforcement*; naruszenie prawa konkurencji; odszkodowanie; *single economic unit*; jednolity organizm gospodarczy; ekonomiczna sukcesja; odpowiedzialność przebijająca.

JEL: K13, K21

I. Uwagi wstępne

Coraz większe znaczenie przypisywane jest tzw. prywatnej drodze egzekwowania prawa konkurencji, przez którą rozumie się przede wszystkim wytaczanie powództw odszkodowawczych przez poszkodowanych przeciwko sprawcom szkody wywołanej naruszeniem przepisów

* Adwokat Izby Adwokackiej w Katowicach oraz doktorant na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego, <https://orcid.org/0000-0002-1776-5136>.

tego prawa. Do czasu wejścia w życie oraz implementacji przez państwa członkowskie dyrektywy 2014/104/UE, regulacje prawne w poszczególnych państwach były zróżnicowane. Dyrektywa 2014/104/UE stanowiła odpowiedź na zgłaszane przez praktyków oraz doktrynę uwagi odnoszące się do zbyt małego znaczenia powództw odszkodowawczych w ogólnej perspektywie egzekwowania prawa konkurencji i miała na celu poprawienie sytuacji prawnej podmiotów poszkodowanych. Przepisy wspomnianej dyrektywy nie wprowadziły jednak regulacji dotyczącej odpowiedzialności spółki-matki za naruszenie prawa konkurencji dokonane przez spółkę-córkę, co niektórzy autorzy uznają za lukę regulacyjną dyrektywy 2014/104/UE (Monti, 2018, s. 49). Brak uregulowania tego zagadnienia z pewnością stanowi istotną przeszkodę w skutecznym egzekwaniu odszkodowania od podmiotów, które prawo konkurencji naruszyły, ale które już w znaczeniu prawnym nie istnieją lub nie posiadają już aktywów majątkowych pozwalających na kompensację szkody, a także od spółek-córek funkcjonujących w ramach międzynarodowych korporacji, które mogą nie mieć środków na wypłatę odszkodowania. Sytuacja ta może występować stosunkowo często, mając na uwadze fakt, iż zwykle poważne naruszenia dokonywane są przez członków międzynarodowych grup kapitałowych składających się z wielu podmiotów. W dorobku publicznego prawa konkurencji znajdują się już jednak wypracowane wcześniej rozwiązania, pozwalające na możliwie efektywne uzyskanie kary pieniężnej od członków grupy kapitałowej naruszcyciela lub też od podmiotów, które przejęły aktywa sprawcy szkody – takie jak doktryna ekonomicznej sukcesji (ciągłości gospodarczej) oraz koncepcja jednolitego organizmu gospodarczego (*single economic unit*). Zastanawiano się jednak, na ile te sposoby radzenia sobie przez Komisję oraz organy ochrony konkurencji z próbami uniknięcia odpowiedzialności publicznoprawnej przez naruszcycieli można przenieść na grunt prywatnoprawny. Wydaje się, że TSUE w niedawnym wyroku w sprawie *Skanska*¹ dokonał znaczącego kroku w tym kierunku, dopuszczając kierowanie roszczeń odszkodowawczych przeciwko nabywcom aktywów naruszcyciela oraz członkom grup kapitałowych, w skład których wchodzi podmiot naruszający prawo konkurencji. Powstaje pytanie, czy odpowiedzialność tychże podmiotów za naruszenie, którego przecież samodzielnie nie dokonali, stanowi przejaw tzw. odpowiedzialności przebijającej, dyskutowanej szeroko w doktrynie prawa cywilnego i prawa spółek.

II. Wyrok TSUE w sprawie *Skanska*

W sprawie *Skanska* z pytaniem do TSUE zwrócił się Sąd Najwyższy w Finlandii (*Korkein oikeus*). Sprawa dotyczyła powództwa odszkodowawczego z tytułu naruszenia prawa konkurencji przez członków kartelu działającego w latach 1994–2002 na fińskim rynku asfaltu. Żadna z pozwanych spółek nie uczestniczyła jednak bezpośrednio w kartelu. Uczestnicy kartelu zostali bowiem zlikwidowani w trakcie dobrowolnych procedur likwidacyjnych, a ich majątek został przejęty przez pozwanych w sprawie w wyniku procesów restrukturyzacyjnych prowadzonych w ramach grup kapitałowych pozwanych. Fiński organ ochrony konkurencji, stosując zasadę ciągłości gospodarczej, nałożył karę pieniężną na wszystkich pozwanych w sprawie *Skanska* – kara została utrzymana w mocy przez Naczelny Sąd Administracyjny w Finlandii. Na podstawie tego orzeczenia, miasto Vantaa wniosło do sądu cywilnego powództwo o odszkodowanie wraz z odsetkami, skierowane

¹ Wyr. TSUE z 14.03.2019 r. w sprawie C-724/17 *Vantaan kaupunki vs Skanska Industrial Solutions Oy i in.*, EU:C:2019:204.

między innymi przeciwko pozwanym spółkom, podnosząc, że te trzy spółki są solidarnie odpowiedzialne za koszty, które musiało ono ponieść przy kładzeniu nawierzchni asfaltowych z uwagi na zawyżenie cen asfaltu przez kartel. Pozwani podnieśli jednak, że nie ponoszą odpowiedzialności za niezależne od nich spółki, które uczestniczyły w tym kartelu, a także zarzut, iż roszczenie odszkodowawcze powinno być zostać zgłoszone w ramach postępowań likwidacyjnych naruszcycieli.

Sąd pierwszej instancji zasądził odszkodowanie, wskazując, że w przypadku osoby, której została wyrządzona szkoda z tytułu naruszenia unijnego prawa konkurencji, uzyskanie na podstawie fińskich przepisów prawa odszkodowawczego i prawa spółek odszkodowania za wyrządzoną z tytułu tego naruszenia szkodę jest w praktyce niemożliwe lub nadmiernie utrudnione. Sąd ten uznał, że do zapewnienia skuteczności art. 101 TFUE konieczne jest zastosowanie w ramach tego powództwa kryterium ciągłości gospodarczej na tej samej zasadzie, jak ma to miejsce w prawie publicznym. W ramach postępowania apelacyjnego sąd odwoławczy uznał jednak, że zasada skuteczności nie może podważać podstawowych cech fińskiego systemu odpowiedzialności cywilnej i że kryterium ciągłości gospodarczej nie może, w braku szczegółowych i bardziej precyzyjnych przepisów, mieć zastosowania w przypadku powództw o odszkodowanie oraz powództwo oddalił.

W ramach rozpatrywania skargi kasacyjnej fiński Sąd Najwyższy zważył, iż takie rozszerzenie odpowiedzialności, o jakim mowa, jest możliwe tylko w sytuacji, gdy struktury grupy kapitałowej, relacje między wspólnikami lub kontrola akcjonariusza wykorzystywane są w sposób naganny lub sztuczny w celu obejścia przepisów prawa. Sąd ten powziął jednak wątpliwość czy kwestię, kto odpowiada za naprawienie szkody antymonopolowej, należy rozstrzygać w oparciu o bezpośrednie zastosowanie art. 101 TFUE, czy też należy przy tym stosować szczegółowe zasady określone w wewnętrznym porządku prawnym poszczególnych państw członkowskich. Jeżeli przyjąć by bezpośrednie stosowanie art. 101 TFUE, to powstaje dodatkowo pytanie, czy do skuteczności takiego roszczenia wymagane jest, aby kontynuująca działalność spółka w momencie nabycia kapitału spółki naruszającej prawo konkurencji wiedziała lub powinna była wiedzieć, że ta druga spółka popełniła takie naruszenie. Sąd Najwyższy w Finlandii zdecydował się więc skierować do TSUE trzy pytania prejudycjalne², zmierzające do udzielenia odpowiedzi na powyżej postawione pytania.

Rzecznik generalny Nils Wahl w swojej opinii³ przychylił się do stanowiska, iż przy ustalaniu osoby zobowiązanej do zapłaty odszkodowania z tytułu szkody wyrządzonej naruszeniem unijnego prawa konkurencji stosuje się zasadę ciągłości gospodarczej, tak aby w ramach dochodzonego

² „1) Czy kwestię, kto odpowiada za odszkodowanie za szkodę wyrządzoną zachowaniem naruszającym artykuł 101 TFUE, należy rozstrzygnąć poprzez bezpośrednie zastosowanie owego artykułu, czy też na podstawie zasad krajowych?

2) Jeżeli zobowiązani do odszkodowania zostaną określani bezpośrednio na podstawie artykułu 101 TFUE: czy za odszkodowanie odpowiadają ci, którzy są objęci pojęciem »przedsiębiorstwa« użytym w tym przepisie? Czy do określenia zobowiązanych do odszkodowania znajdują zastosowanie te same zasady, które Trybunał Sprawiedliwości stosował w sprawach dotyczących grzywnien do określenia podmiotów odpowiedzialnych i zgodnie z którymi odpowiedzialność może się opierać w szczególności na przynależności do tego samego kompleksu gospodarczego lub na ciągłości gospodarczej?

3) Jeżeli zobowiązani do odszkodowania są określani na podstawie zasad krajowych: czy zasada krajowa, zgodnie z którą spółka po nabyciu wszystkich akcji spółki uczestniczącej w kartelu naruszającym artykuł 101 TFUE zlikwidowała rzeczoną spółkę i kontynuowała jej działalność gospodarczą, nie odpowiada za odszkodowanie za szkodę, która została wyrządzona na skutek zachowania zlikwidowanej spółki ograniczającego konkurencję, mimo że uzyskanie odszkodowania od zlikwidowanej spółki byłoby praktycznie niemożliwe lub nadmiernie trudne, narusza wymóg skuteczności prawa Unii? Czy wymóg skuteczności sprzeciwia się wykładni prawa krajowego państwa członkowskiego, zgodnie z którym jako warunek odpowiedzialności za szkodę wymagane jest, aby wskazany rodzaj przekształcenia przedsiębiorstwa nastąpił w sposób sprzeczny z ustawą lub sztucznie w celu obejścia odpowiedzialności za szkodę w prawie konkurencji, lub w inny nieuczciwy sposób, lub co najmniej aby spółka w chwili dokonywania przekształcenia przedsiębiorstwa wiedziała o naruszeniu konkurencji lub powinna była wiedzieć?”.

³ Opinia rzecznika generalnego Nilsa Wahla przedstawiona 6.02.2019 r. w sprawie C 724/17 *Vantaan kaupunki vs Skanska Industrial Solutions Oy i in.*, EU:C:2019:100.

na drodze prywatnoprawnej przed sądem krajowym powództwa o odszkodowanie dana jednostka mogła domagać się odszkodowania od spółki, która kontynuowała działalność gospodarczą uczestnika kartelu. Rzecznik stwierdził wręcz, że „W ramach tego systemu (unijnego prawa konkurencji – przyp. MD) odpowiedzialność podąża za majątkiem, a nie za konkretną osobą prawną”⁴.

Trybunał Sprawiedliwości, odpowiadając na dwa pierwsze pytania prejudycjalne, orzekł, iż „Artykuł 101 TFUE należy interpretować w taki sposób, że w sytuacji takiej jak ta rozpatrywana w postępowaniu głównym, w której wszystkie akcje spółek, które uczestniczyły w zakazanym na mocy tego artykułu kartelu, zostały nabyte przez inne przedsiębiorstwa, które rozwiązały spółki, których akcje nabyły, i kontynuowały ich działalność gospodarczą, owe spółki przejmujące mogą zostać pociągnięte do odpowiedzialności za spowodowaną przez kartel szkodę”. Dodatkowo jednak, wychodząc niejako poza ramy rozpatrywanej sprawy, w uzasadnieniu wyroku wskazano także, że odpowiedzialnym za szkodę wyrządzoną naruszeniem prawa konkurencji w rozumieniu przepisów dyrektywy 2014/104/UE jest „przedsiębiorstwo”, które dopuściło się tego naruszenia, zaś „Pojęcie to w tym kontekście należy rozumieć jako oznaczające jednostkę gospodarczą, nawet jeśli z prawnego punktu widzenia jednostka ta składa się z kilku osób fizycznych lub prawnych”. Trybunał powołał się przy tym na szeroko komentowane własne orzeczenia w sprawie *ETI*⁵, *Akzo Nobel*⁶, *SNIA*⁷ oraz wyrok Sądu w sprawie *Parker Hannifin*⁸. Otwiera to w mojej ocenie drogę do wprowadzenia dorobku orzeczniczego dotyczącego doktryny ekonomicznej sukcesji oraz *single economic unit* do spraw odszkodowawczych w ramach *private enforcement*.

III. Dorobek orzecznicy w ramach publicznoprawnego egzekwowania prawa konkurencji

Aby zweryfikować hipotezę, iż wyrok w sprawie *Skanska* otworzył drogę do odpowiedzialności przebijającej w ramach instytucji *private enforcement*, należy omówić dorobek orzecznicy Trybunału Sprawiedliwości, który wykształcił się w ramach publicznoprawnego egzekwowania prawa konkurencji. Dla uproszczenia wywodu, dokonam omówienia dwóch głównych koncepcji mających fundamentalne znaczenie dla omawianego tematu:

- 1) doktryny ekonomicznej sukcesji (inaczej: doktryny ciągłości gospodarczej);
- 2) koncepcji jednolitego organizmu gospodarczego (*single economic unit*).

1. Doktryna ekonomicznej sukcesji

Ogólnie biorąc, koncepcja ta zakłada możliwość nałożenia przez Komisję kary pieniężnej na podmiot, który pozytywnie przeszedł test prawnej oraz ekonomicznej sukcesji po podmiocie, który dopuścił się naruszenia. Koncepcję tę zastosowano już w 1974 r. w sprawie *Suiker Unie*⁹. Sam naruszciciel jednak nie może powoływać się na tę koncepcję, jeśli w dalszym ciągu zachowuje on byt prawny, tylko dlatego, że zbyt aktywna na rzecz osoby trzeciej¹⁰. Dopuszczono jednak

⁴ Opinia rzecznika generalnego Nilsa Wahla przedstawiona 6.02.2019 r. w sprawie C 724/17 *Vantaan kaupunki vs Skanska Industrial Solutions Oy i in.*, EU:C:2019:100, pkt 80.

⁵ Wyr. ETS z 11.12.2007 r. w sprawie C-280/06 *Autorità Garante della Concorrenza e del Mercato vs ETI i in.*, EU:C:2007:775.

⁶ Wyr. TSUE z 27.04.2017 r. w sprawie C-516/15 P *Akzo Nobel NV i in. vs Komisji*, EU:C:2017:314.

⁷ Wyr. TSUE z 5.12.2013 r. w sprawie C-448/11 P *SNIA SpA vs Komisji*, EU:C:2013:801.

⁸ Wyr. Sądu z 17.05.2013 r. w sprawie T-146/09 *Parker ITR Srl oraz Parker-Hannifin Corp. vs Komisji*, EU:T:2013:258.

⁹ Zob. wyr. ETS z 16.12.1975 r. w sprawach połączonych 40 do 48, 50, 54 do 56, 111, 113 and 114–73 *Suiker Unie i in. vs Komisji*, ECR 1975, s. 01663.

¹⁰ Wyr. ETS z 8.07.1999 r. w sprawie C-49/92 *Anic vs Komisji*, EU:C:1999:356, pkt 145–146.

później, aby mimo istnienia naruszcyciela grzywna została nałożona na spółkę-córkę jako podmiot czerpiący z owoców kartelu¹¹.

W sytuacji, gdy naruszcyciel już nie istnieje, ale nie miało miejsca przejęcie jego aktywów przez inny podmiot wskazuje się, że odpowiedzialność za naruszenie prawa konkurencji powinna być przypisana podmiotowi, który w chwili naruszenia był odpowiedzialny za podjęcie decyzji prowadzącej do naruszenia¹². W orzecznictwie zaproponowano, aby w takiej sytuacji próbować „odnaleźć połączenie fizycznych i osobowych elementów, które przyczyniły się do popełnienia naruszenia i zidentyfikować na tej podstawie podmiot, który był odpowiedzialny za ich działanie, tak, aby uniknąć sytuacji, gdy wskutek zniknięcia podmiotu odpowiedzialnego za naruszenie w chwili jego popełnienia przedsiębiorstwo nie odpowie za naruszenie”¹³.

Podsumowując, wykształcona w orzecznictwie Trybunału doktryna ekonomicznej sukcesji zakłada jej stosowanie w sytuacjach, w których:

- 1) podmiot działający w okresie swojego uczestnictwa w naruszeniu prawa konkurencji nie istnieje lub istnieje, ale nie prowadzi już działalności gospodarczej;
lub
- 2) mają miejsce następcze restrukturyzacje w tej samej grupie spółek – nawet, gdy naruszcyciel dalej istnieje i działa (Hennah, 2019, s. 75).

2. Koncepcja jednolitego organizmu gospodarczego

Single economic unit to „podmiot gospodarczy, który składa się ze zunifikowanej organizacji elementów osobowych, materialnych i niematerialnych, który podąża w długookresowej perspektywie za konkretnym celem gospodarczym i może przyczynić się do naruszenia zdefiniowanego w art. 85 TWE¹⁴”. Koncepcja ta, zakładająca traktowanie kilku podmiotów jako jednego z uwagi na relacje kapitałowe, osobowe czy też majątkowe pozostaje często w sprzeczności z krajowymi koncepcjami odrębnej osobowości prawnej podmiotów wchodzących w skład grupy kapitałowej (Cortese, 2014, s. 74). Jednocześnie w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości wskazuje się, że nie jest to wcale przejaw odpowiedzialności za czyny cudze, ale ucieleśnienie zasady odpowiedzialności osobistej za naruszenia prawa konkurencji, rozumianej jako odpowiedzialność jednego przedsiębiorstwa, a nie osobnych spółek (podmiotów) wchodzących w skład tych przedsiębiorstw¹⁵ (Leupold, 2013, s. 579).

Koncepcja *single economic unit* była używana w orzecznictwie Trybunału jako:

- 1) „miecz” – pozwalając na nałożenie grzywien na podmiot niebędący bezpośrednim sprawcą naruszenia, co zostało zapoczątkowane w 1972 r. wyrokami ETS w sprawach *Chemical Industries*¹⁶, *Geigy*¹⁷ oraz *Sandoz*¹⁸;

¹¹ Zob. wyr. ETS z 7.01.2004 r. w sprawach połączonych C-204/00 P, C-205/00 P, C-211/00 P, C-213/00 P, C-217/00 P i C-219/00 *Aalborg Portland A/S*, EU:C:2004:6; wyr. ETS z 11.12.2007 r. w sprawie C-280/06 *Autorità Garante della Concorrenza e del Mercato vs ETI i in.*, EU:C:2007:775.

¹² Materna, 2009, s. 135; tak też wyr. SPI z 17.12.1991 r. w sprawie T-6/89 *Enichem Anic SpA*, ECR 1991, s. II-1623, pkt 236; wyr. ETS z 16.11.2000 r. w sprawie C-279/98 P *Cascades*, Lex nr 83040, pkt 78.

¹³ Wyr. SPI z 17.12.1991 r. w sprawie T-6/89 *Enichem Anic SpA*, ECR 1991, s. II-1623, pkt 237.

¹⁴ Wyr. SPI z 10.03.1992 r. w sprawie T-11/89 *Shell International Chemical Company Ltd*, ECR 1992 II-00757, pkt 311; wyr. SPI z 11.12.2003 r. w sprawie T-66/99 *Minoan Lines SA*, ECR 2003 II-05515, pkt 122.

¹⁵ Zob. także wyr. Sądu z 27.09.2012 r. w sprawie T-347/06 *Nynäs Petroleum AB i in. vs Komisji*, EU:T:2012:480, pkt 40; wyr. TSUE z 29.09.2011 r. w sprawie C-521/09 *Elf Aquitaine SA vs Komisji*, EU:C:2011:620, pkt 87–88.

¹⁶ Wyr. ETS z 14.07.1972 r. w sprawie 48/69 *Imperial Chemical Industries*, ECR 1972, s. 619.

¹⁷ Wyr. ETS z 14.07.1972 r. w sprawie 52/69 *J.R. Geigy AG*, EU:C:1972:73.

¹⁸ Wyr. ETS z 14.07.1972 r. w sprawie 53/69 *Sandoz vs Komisji*, ECR 1972, s. 845.

2) „tarcza” – powodując, że formalnie odrębne podmioty mogą zostać zwolnione z oceny pod kątem zawarcia przez nie porozumienia naruszającego prawo konkurencji¹⁹, co pierwszy raz miało miejsce w 1971 r. w sprawie *Béguelin Import*²⁰.

Jak na dłoni widać więc, że koncepcja jednolitego organizmu gospodarczego jest stosowana od dawna w ramach publicznego prawa konkurencji. Następnie w orzecznictwie przyjęto, że Komisja Europejska ma możliwość wyboru adresata decyzji dotyczącej naruszenia prawa konkurencji, który to wybór nie powinien być w danych okolicznościach faktycznych kwestionowany przez Sąd²¹ – możliwe jest także uznanie, że spółka dominująca i spółki zależne odpowiadają za zapłatę grzywny solidarnie²².

Kolejno wprowadzono także wzruszalne domniemanie wywierania decydującego wpływu na spółkę zależną przez spółkę dominującą, pozwalające na przypisanie odpowiedzialności za naruszenie prawa konkurencji spółce-matce w sytuacji, gdy ta druga ma 100%²³ lub niemal 100%²⁴ udziałów w tej pierwszej (Demeyere, 2015, s. 410–411). Zachowanie spółki zależnej pozostaje pod decydującym wpływem spółki dominującej między innymi w przypadku, gdy spółka zależna stosuje się zasadniczo do instrukcji wydawanych jej przez spółkę dominującą w tym względzie²⁵, a także wtedy, „gdy posiada ona jedynie uprawnienie do określania lub zatwierdzania określonych strategicznych decyzji handlowych, w niektórych przypadkach poprzez obecność swoich przedstawicieli w organach spółki zależnej, podczas gdy uprawnienie do określania polityki handlowej sensu stricto spółki zależnej zostaje przyznane członkom kierownictwa odpowiedzialnym za zarządzanie operacyjne tą spółką, wybranym przez spółkę dominującą oraz reprezentującym i popierającym jej interesy gospodarcze”²⁶. Twierdzi się nawet, że wskutek przyjęcia, w szczególności w wyroku w sprawie *Akzo Nobel*, bardzo restrykcyjnych przesłanek wzruszenia domniemania mamy tutaj do czynienia odpowiedzialnością obiektywną spółki-matki za działania spółek-córek (Briggs i Jordan, s. 203). W znamienym wyroku w sprawie *Parker Hannifin*²⁷ Sąd zupełnie zignorował fakt, iż zarządca spółki-córki odmawiał zastosowania się do instrukcji oraz polityki biznesowej spółki-matki oraz nie pozwalał na jej interwencje w sprawie sprzedaży przewodów morskich. Przeważający

¹⁹ Materna, 2009, s. 133; wyr. ETS z 12.07.1984 r. w sprawie 170/83 *Hydrotherm Gerätebau GmbH v Compact del Dott. Ing. Mario Andreoli & C. Sas.*, ECR 1984, s. 02999, pkt 11; wyr. ETS z 4.05.1988 r. w sprawie 30/87 *Corinne Bodson v SA Pompes funèbres des régions libérées*, ECR 1988 s. 02479; wyr. SPI z 6.04.1995 r. w sprawie T-141/89 *Tréfileurope Sales*, ECR 1995, s. II-00791, pkt 129; wyr. ETS z 14.07.1972 r. w sprawie 48/69 *Imperial Chemical Industries Ltd.*, EU:C:1972:70, pkt 134; wyr. ETS z 11.04.1989 r. w sprawie 66/86 *Ahmed Saeed Flugreisen and Silver Line Reisebüro GmbH*, EU:C:1989:140, pkt 35.

²⁰ Wyr. ETS z 25.11.1971 r. w sprawie 22/71 *Béguelin Import*, ECR 949 (1971), pkt 8–9.

²¹ Wyr. SPI z 14.05.1998 r. w sprawie T-327/94 *SCA Holding*, ECR 1998, s. II-01373, pkt 65; wyr. SPI z 29.04.2004 r. w sprawach połączonych T-236/01, T-239/01, od T-244/01 do T-246/01, T-251/01 i T-252/01 *Tokai Carbon Co. Ltd i in. vs Komisji*, EU:T:2004:118, pkt 278–280; wyr. SPI z 30.09.2009 r. w sprawie T-161/05 *Hoechst GmbH vs Komisji*, EU:T:2009:366, pkt 64.

²² Wyrok ETS z 6.03.1974 r. w połączonych sprawach 6/73 i 7/73 *Commercial Solvents*, ECR 1974, s. 00223, pkt 41; wyrok SPI z 12.12.2007 r. w sprawie T-112/05 *Akzo Nobel*, ECR 2007, s. II-5049, pkt 62.

²³ Wyr. ETS z 25.10.1983 r. w sprawie 107/82 *Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft AEG-Telefunken AG*, ECR 1983-03151, pkt 49; wyr. ETS z 29.09.2011 r. w sprawie C-286/98 *Stora Kopparbergs Bergslags AB vs Komisji*, EU:C:2000:630, pkt 28–29; wyr. TSUE z 19.07.2012 r. w sprawach połączonych C-628/10 P i C-14/11 P *Alliance One International i Standard Commercial Tobacco vs Komisji i Komisja vs Alliance One International i in.*, EU:C:2012:479, pkt 43; wyr. TSUE z 10.04.2014 r. w sprawach połączonych C-247/11 P i C-253/11 P *Areva SA i in. vs Komisji*, EU:C:2014:257, pkt 32–37; wyr. Sądu z 15.09.2005 r. w sprawie T-325/01 *DaimlerChrysler AG vs Komisji*, EU:T:2005:322, pkt 219; wyr. ETS z 10.09.2009 r. w sprawie C-97/08 P *Akzo Nobel NV i in.*, ECR 2009 I-08237, pkt 63; wyr. TSUE z 27.04.2017 r. w sprawie C-516/15 P *Akzo Nobel NV i in. vs Komisji*, EU:C:2017:314; wyr. TSUE z 20.01.2011 r. w sprawie C-90/09 P, *General Química i in. vs Komisji*, EU:C:2011:21, pkt 39–43, 50–52.

²⁴ Zob. wyr. TSUE z 29.09.2011 r. w sprawie C-520/09 P *Arkema SA vs Komisji*, EU:C:2011:619, pkt 40–44 – Arkema SA posiadała 98% udziałów spółki-córki.

²⁵ Wyr. ETS z 14.07.1972 r. w sprawie 48/69 *Imperial Chemical Industries Ltd.*, EU:C:1972:70, pkt 26, 133, 137–138; wyr. ETS z 16.11.2000 r. w sprawie C-294/98 P *Metsä-Serla i in. vs Komisji*, Rec. s. I-10065, pkt 27; wyr. Sądu z 10.07.2014 r. w sprawie T-543/08 *RWE AG i RWE Dea AG vs Komisji*, EU:T:2014:627, pkt 30.

²⁶ Wyr. Sądu z 9.09.2011 r. w sprawie T-25/06 *Alliance One International vs Komisji*, Zb.Orz. s. II-5741, pkt 138, 139; wyr. Sądu z 10.07.2014 r. w sprawie T-543/08 *RWE AG i RWE Dea AG vs Komisji*, EU:T:2014:627, pkt 31.

²⁷ Wyr. Sądu z 17.05.2013 r. w sprawie T-146/09 *Parker ITR Srl oraz Parker-Hannifin Corp. vs Komisji*, EU:T:2013:258, pkt 180–195.

okazał się argument, iż że nie było żadnej okoliczności prawnej ani ekonomicznej, aby powstrzymać Parker Hannifin przed kontrolowaniem Parker oraz że spółka-matka w każdej chwili mogła odwołać zarządcę, który stał na drodze objęcia przez spółkę-matkę kontroli nad spółką-córką.

Wszystko to spowodowało, że restrykcyjne podstawy odpowiedzialności publicznoprawnej podmiotów chodzących w skład grupy spółek stały się przedmiotem krytyki. Jednak w ocenie niektórych autorów Trybunał oraz Sąd nie tyle dokonały wykładni służącej efektywności egzekwowania art. 101 TFUE, ale „rozszerzyły jego zakres i pozwoliły mu uwolnić jego cały potencjał” (Cortese, 2014, s. 83). Wskazuje się, że przyjęcie przez Komisję, Sąd oraz Trybunał takiego stanowiska oznacza, że ustawodawstwa krajowe nie regulują już zakresu osobowości prawnej podmiotów na potrzeby prawa konkurencji, a kwestia ta jest przedmiotem bezpośredniej regulacji art. 101 TFUE (Cortese, 2014, s. 83).

Podsumowując, Trybunał Sprawiedliwości przyznał Komisji uprawnienia do:

- 1) powoływania się na krajowe koncepcje osobowości prawnej i nakładanie sankcji na bezpośredniego naruszcyciela prawa konkurencji, lub, wedle arbitralnej decyzji Komisji, pominięcie takich koncepcji poprzez odwołanie się do doktryny jednolitego organizmu gospodarczego oraz nałożenie sankcji na wybrany przez Komisję podmiot wchodzący w skład grupy kapitałowej naruszcyciela;
- 2) powoływania się na domniemanie wywierania decydującego wpływu na spółki-córki przez spółkę-matkę w razie zaistnienia między nimi powiązań kapitałowych.

IV. Odpowiedzialność przebijająca

Tzw. odpowiedzialność przebijająca jest konstruktem prawnym wywodzącym się w zasadzie z ustawodawstwa amerykańskiego (podobnie jak samo *private enforcement of competition law*), gdzie przesłanki jej zastosowania można podzielić na trzy grupy:

- 1) pomieszczenie sfer działalności spółki i akcjonariusza oraz pomieszczenie majątków obu tych podmiotów;
- 2) niedokapitalizowanie spółki;
- 3) brak przestrzegania procedur korporacyjnych (Opalski, 2012, s. 82).

Odpowiedzialność przebijająca jest szeroko dyskutowana także w niemieckiej doktrynie prawa spółek, przy czym tam podstawa w postaci braku przestrzegania procedur korporacyjnych zastępowana bywa (nieprzyjmowaną jednak powszechnie) przesłanką dominacji nad spółką (Opalski, 2012, s. 92–93). Odpowiedzialność przebijająca w reżimie deliktowym zakłada pociągnięcie do odpowiedzialności podmiotu innego niż podmiot dopuszczający się naruszenia prawa.

Wszystkie wymienione wyżej przesłanki stosowania tej koncepcji kładą jednak akcent na pewne naganne z punktu widzenia moralności zachowania wspólników lub członków organów spółki, które przemawiają za tym, aby zostały one poddane określonej sankcji. Sankcją tą jest stworzenie wierzycielom spółki możliwości dochodzenia roszczeń od jej wspólników lub członków organów – w czym przejawia się odpowiedzialność przebijająca.

W mojej ocenie, patrząc na tezy wyroku TSUE w sprawie *Skanska*, możemy mówić o odpowiedzialności przebijającej w ramach prywatnoprawnego egzekwowania prawa konkurencji, dozwala on bowiem na kierowanie roszczeń wobec podmiotów, które zgodnie z krajowymi koncepcjami podmiotowości prawnej są niezależnymi od naruszcyciela bytami prawnymi. Wydaje się jednak

dopuszczalny także inny pogląd – iż wskutek oparcia się przez Trybunał na koncepcji „przedsiębiorstwa” jako naruszciciela prawa konkurencji nie mamy do czynienia z odpowiedzialnością przebijającą, gdyż odpowiedzialnym za naruszenie jest jedno „przedsiębiorstwo”, w skład którego wchodzi różne podmioty. Przyjmuję na potrzeby niniejszego artykułu pogląd pierwszy. Pogląd drugi, patrząc z cywilistycznego punktu widzenia, nie jest dla mnie przekonujący choćby z tego powodu, że skoro podmioty wchodzące w skład *single economic unit* są odpowiedzialne solidarnie za powstałą szkodę, to przecież poszkodowany może pozwać wszystkie te podmioty, ale też jedynie niektóre lub jeden z nich. Musielibyśmy więc uznać, że dochodzi tu niejako do „rozcłonkowania” jednego przedsiębiorstwa na kilka jednostek na potrzeby procesu cywilnego. Z tego też powodu dalece bardziej zasadne jest przyjęcie poglądu o odpowiedzialności przebijającej podmiotów wchodzących w skład grupy kapitałowej naruszciciela, które mogą, ale nie muszą (zgodnie z wolą wierzyciela), być pociągnięte do odpowiedzialności odszkodowawczej. Uważam, że koncepcja odpowiedzialności przebijającej w ramach *private enforcement of competition law* winna zostać przyjęta i stosowana. Po pierwsze, zupełnie bezzasadne byłoby, aby w ramach publicznoprawnego egzekwowania reguł konkurencji stosowano koncepcję jednolitego organizmu gospodarczego, a w zakresie roszczeń odszkodowawczych z tytułu naruszenia tego samego prawa odmówiono jej stosowania (podobnie Melícias, 2016, s. 176; odmiennie Cortese, 2014, s. 97 – zdaniem którego kwestia ta winna być regulowana wyłącznie przez przepisy krajowe). Nie do utrzymania jest sytuacja, w której to dany podmiot jest zobowiązany do zapłaty grzywny, a jednocześnie nie odpowiada wobec poszkodowanych odszkodowawczo. TSUE zauważył w uzasadnieniu wyroku w sprawie Skanska: „(...)pojęcie „przedsiębiorstwa” w rozumieniu art. 101 TFUE, stanowiące autonomiczne pojęcie prawa Unii, nie może mieć innego zakresu w kontekście nakładania przez Komisję grzywien na podstawie art. 23 ust. 2 rozporządzenia nr 1/2003, a innego w kontekście powództw o odszkodowanie za naruszenie reguł konkurencji Unii”²⁸. Po drugie, brak spójności regulacji prawnych i odmienne regulacje krajowe w zakresie możliwości wykorzystania koncepcji *single economic unit* w ramach powództw odszkodowawczych w prostej linii wiodłby do przypadków *forum shopping* (Idot, 2017, s. 138). Po trzecie, treść motywu 34 dyrektywy 2014/104/UE przemawia za przyjęciem koncepcji *single economic unit* także w prawie prywatnym²⁹. Objęty zakresem osobowym naruszenia jest bowiem krąg podmiotów, które zostały adresatami decyzji stwierdzającej naruszenie prawa konkurencji. Odnosząc się do art. 16 ust. 1 rozporządzenia 1/2003 SPI w sprawie *British Airways* wskazał, że decyzja Komisji identyfikuje m.in. podmioty odpowiedzialne za naruszenie także w celu umożliwienia podmiotom poszkodowanym dochodzenia ich roszczeń odszkodowawczych³⁰. Po czwarte, przyjęcie tego poglądu pozwoli na ułatwienie poszkodowanym dochodzenia roszczeń z uwagi na szereg możliwości wyboru jurysdykcji (Hennah, 2019, s. 179). Po piąte, celem przyjęcia w ustawodawstwach krajowych koncepcji odrębnej osobowości prawnej poszczególnych spółek była ochrona osób fizycznych stojących za takimi spółkami. Mówiąc o międzynarodowych grupach spółek, uzasadnienie to nie wydaje się aktualne (Demeyere, 2015, s. 387–388). Po szóste, a być może najważniejsze, koncepcja *single economic unit* stosowana w prawie prywatnym pozwoli na wyeliminowanie zjawiska unikania odpowiedzialności przez

²⁸ Wyr. TSUE z 14.03.2019 r. w sprawie C-724/17 *Vantaan kaupunki vs Skanska Industrial Solutions Oy i in.*, EU:C:2019:204, pkt 47.

²⁹ Motyw 34 dyrektywy 2014/104/UE „Skutek takiego stwierdzenia powinien jednak obejmować wyłącznie charakter naruszenia oraz jego zakres przedmiotowy, osobowy, czasowy i terytorialny, tak jak to ustalił organ ochrony konkurencji lub sąd odwoławczy w ramach wykonywania swojej jurysdykcji”.

³⁰ Wyr. SPI z 16.12.2015 r. w sprawie T-48/11 *British Airways plc vs Komisji*, EU:T:2015:988, pkt 40–44.

naruszycieli, którzy wykorzystują w tym celu szerokie możliwości restrukturyzacyjne oferowane przez prawo spółek. Możliwe są nawet modele biznesowe zakładające, że spółki – córki specjalnego przeznaczenia będą zajmowały się tylko i wyłącznie lub w przeważającej większości naruszeniami prawa konkurencji i dezorganizacją rynków, korzyści z tego zachowania będą zaś czerpane przez ich spółki-matki, które formalnie żadnego naruszenia nie dokonają. Jak zważył zresztą trafnie Trybunał w sprawie *Skanska*, „(...) jeśli odpowiedzialne za szkodę spowodowaną naruszeniem unijnych reguł konkurencji przedsiębiorstwa mogłyby unikać sankcji poprzez samą tylko zmianę tożsamości w drodze restrukturyzacji, zbycia lub innych zmian prawnych czy organizacyjnych, zagrożony byłby zarówno zamierzony przez ten system cel, jak i skuteczność (*effet utile*) tych reguł”³¹.

W ramach niektórych innych ustawodawstw przepisy regulujące odpowiedzialność solidarną podmiotów wchodzących w skład grup spółek na potrzeby powództw odszkodowawczych z tytułu naruszenia prawa konkurencji zostały już przyjęte – dotyczy to Hiszpanii (Maillo, 2018, s. 154; Leskinen, 2018, s. 54; Sadurski, 2016, s. 127) i Portugalii (Pais, 2019, s. 67). W Hiszpanii przepis art. 71.2 hiszpańskiej ustawy o prawie konkurencji stanowi, że czyn spółki zostanie przypisany spółkom lub osobom ją kontrolującym, z wyjątkiem sytuacji, gdy jej zachowanie ekonomiczne nie jest wyznaczone przez żadną z nich. W Portugalii zaś uregulowano przedmiotowe zagadnienie w ten sposób, iż zgodnie z art. 36 § 3 ustawy z dnia 8 maja 2018 r., nr 19/2012 odpowiedzialny za szkodę wyrządzoną naruszeniem prawa konkurencji jest także podmiot, który posiadał dominujący wpływ na bezpośredniego naruszciciela. Wprowadzono przy tym domniemanie dominującego wpływu w sytuacji, gdy spółka posiada co najmniej 90% kapitału zakładowego bezpośredniego naruszciciela. W Wielkiej Brytanii³², Holandii³³ pojawiały się także orzeczenia sądów przyjmujące koncepcje *single economic unit* na kanwie prywatnoprawnej drogi egzekwowania prawa konkurencji.

W Polsce brakuje regulacji prawnej zagadnienia odpowiedzialności przebijającej w ramach prywatnego stosowania prawa konkurencji, nie są także znane żadne orzeczenia dotyczące tej materii. Warto przy tym zauważyć, że przepisy prawa fińskiego, jakie zostały poddane wykładni przez TSUE w wyroku w sprawie *Skanska*, stanowią w zasadzie to samo, co przepisy polskie:

- 1) ten, kto wyrządza innemu umyślnie lub nieumyślnie szkodę, jest zobowiązany do odszkodowania;
- 2) jeśli szkoda została wyrządzona przez dwie lub więcej osób albo też jeśli dwie lub więcej osób jest zobowiązanych do naprawienia tej samej szkody, ponoszą one odpowiedzialność solidarną;
- 3) każda spółka kapitałowa jest odrębną osobą prawną z własnym majątkiem, ponoszącą własną odpowiedzialność.

Polska doktryna, przed zapadnięciem wyroku TSUE w sprawie *Skanska*, opowiadała się przeciwko możliwości zastosowania koncepcji *single economic unit* do prywatnoprawnych roszczeń odszkodowawczych (np. Wolski, 2018). Niektórzy autorzy zastrzegali jednak, że odpowiedzialność na podstawie przepisów art. 422 k.c. (nakłanianie, pomocnictwo, skorzystanie ze

³¹ Wyr. TSUE z 14.03.2019 r. w sprawie C-724/17 *Vantaan kaupunki vs Skanska Industrial Solutions Oy i in.* EU:C:2019:204, pkt 46.

³² Zob. wyr. High Court of Justice ws. *Provimi Ltd i in. vs Aventis Animal Nutrition SA*, 2003, EWHC 961 (Comm); zob. także Bellamy, Child, 2018, Nb 16.034.

³³ Wyr. College van Beroep voor het bedrijfsleven z 19.03.2019 r.; wyr. Court of Appeal w Arnhem-Leeuwarden z 2.09.2014 r., NL:GHARL:2014:6766, pkt 3.17.

szkody), 429 k.c. (wina w wyborze) i 430 k.c. (odpowiedzialność zwierzchnika) może znaleźć zastosowanie w niektórych przypadkach objętych w orzecznictwie europejskim koncepcją „jednego organizmu gospodarczego” (Machnikowski, 2018). W kontekście art. 1382 francuskiego kodeksu cywilnego (który jest przepisem praktycznie identycznym jak przepis art. 415 k.c.) S. Demeyere stwierdził, że jeśli spółka-matka wie o danym zachowaniu stanowiącym naruszenie prawa, ale nie interweniuje – może zostać uznana za odpowiedzialną za wyrządzoną przez spółkę-córkę szkodę (Demeyere, 2015). Zdaniem tego autora można także pójść nawet dalej i stwierdzić, że jeśli spółka-matka nie wie o takim zachowaniu, ale powinna była o nim wiedzieć, także może zostać pociągnięta do odpowiedzialności. M. Petr wprost wskazuje, że skoro przepisy polskiej ustawy odnoszą się do sprawcy naruszenia jako przedsiębiorcy w rozumieniu prawa konkurencji, to koncepcja jednolitego organizmu gospodarczego winna być stosowana także w ramach *private enforcement* (Petr, 2019).

Nie ulega więc w mojej ocenie wątpliwości, że w ramach sprawy rozpatrywanej przez polski sąd dotyczącej prywatnego stosowania unijnego prawa konkurencji koncepcja ciągłości gospodarczej oraz jednolitego organizmu gospodarczego powinny mieć zastosowanie, co wynika wprost z wyroku w sprawie *Skanska*. Ograniczenie możliwości zastosowania koncepcji jednolitego organizmu gospodarczego jedynie do przypadków wskazanych w art. 422 k.c., 429 k.c. i 430 k.c. sprawy nie rozwiązuje, gdyż poza spektrum zastosowania tych przepisów pozostają inne przypadki naruszeń dokonywanych z użyciem innych podmiotów wchodzących w skład grupy kapitałowej (choć niezwykle ciekawa wydaje się możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności podmiotu, który, nie będąc uczestnikiem kartelu, świadomie korzystał z tego, że na rynku właściwym działał kartel cenowy i uzyskiwał korzyści z tytułu podwyższenia własnych cen – chodzi o tzw. szkodę parasolową (*umbrella damages*), przy czym w dotychczasowej doktrynie i orzecznictwie podnosi się, że podmiot poszkodowany może domagać się odszkodowania jedynie od uczestników samego kartelu, a nie od podmiotu, od którego zakupił towar lub usługę). Odpowiedź ta może brzmieć inaczej w sytuacji, gdy naruszenie prawa konkurencji miałoby charakter czysto krajowy. Powstaje jednak pytanie, czy w obliczu przyjęcia przez ustawodawcę polskiego jednolitej regulacji naruszeń prawa unijnego oraz krajowego w ramach ustawy o roszczeniach o naprawienie szkody wyrządzonej przez naruszenie prawa konkurencji zasadne byłoby przyjęcie odmiennych rozwiązań w zakresie dopuszczalności stosowania odpowiedzialności przebijającej. Uważam, że celowa byłaby w tym zakresie interwencja ustawodawcy, podobnie, jak uczynili to ustawodawcy hiszpański czy portugalski, oraz wyraźne dopuszczenie omawianej instytucji w ramach *private enforcement of competition law* w polskim ustawodawstwie.

V. Podsumowanie

W ramach prywatnego stosowania prawa konkurencji szczególnego znaczenia nabiera kwestia odpowiedzialności przebijającej, tj. możliwości pociągnięcia do odpowiedzialności podmiotu niebędącego bezpośrednim sprawcą naruszenia. Zgodnie z tezą wyroku TSUE w sprawie *Skanska*, sądy cywilne orzekające w sprawach o naprawienie szkody z tytułu naruszenia prawa konkurencji winny rozumieć pojęcie „przedsiębiorstwa” zgodnie art. 101 TFUE oraz z jego ugruntowaną wykładnią dokonaną przez Trybunał, co oznacza przyjęcie także w ramach prawa prywatnego doktryny ekonomicznej sukcesji (ciągłości gospodarczej) oraz koncepcji jednolitego

organizmu gospodarczego. Istnieje szereg argumentów przemawiających za przyjęciem instytucji odpowiedzialności przebijającej w ramach *private enforcement* – w tym argumenty dotyczące spójności rozstrzygnięć publicznych i prywatnych, *forum shopping*, większej możliwości wyboru jurysdykcji czy też braku możliwości wykorzystania możliwości restrukturyzacyjnych w ramach grup spółek jako instrumentu pozwalającego na uniknięcie odpowiedzialności odszkodowawczej. Argumentem za odmową przyjęcia tych koncepcji nie może być zasada odrębnej podmiotowości spółek handlowych przyjęta w systemach prawnych państw członkowskich – a przynajmniej nie w sytuacjach, gdy mamy do czynienia z naruszeniem prawa konkurencji o charakterze wspólnotowym. W przypadku naruszeń czysto krajowych wydaje się, że poszczególni ustawodawcy mają swobodę przyjęcia dowolnych rozwiązań w zakresie odpowiedzialności przebijającej. Różnicowanie możliwości zastosowania tej konstrukcji w zależności od tego czy naruszenie ma wymiar wspólnotowy, czy krajowy nie jest jednak trafne. Poszczególne kraje członkowskie, takie jak Hiszpania czy Portugalia, przyjęły już stosowne regulacje prawne dot. omawianego zagadnienia. W innych krajach materia ta stała się przedmiotem rozważań judykatury. W Polsce nie występuje żadna z tych dwóch sytuacji. Moim zdaniem celowa byłaby interwencja ustawodawcy polskiego oraz uregulowanie kwestii odpowiedzialności przebijającej w polskiej o roszczeniach o naprawienie szkody wyrządzonej przez naruszenie prawa konkurencji poprzez wyraźne dopuszczenie tej instytucji zgodnie z tezą wyroku w sprawie *Skanska*.

Bibliografia

- Bailey, D. i John, L.E. (red.). (2018). *Bellamy & Child. European Union Law of Competition*. Oxford: Oxford University Press.
- Briggs, J.D. i Jordan, S. (2009). Developments in the Law: The Presumption of Shareholders Liability and the Implications for Shareholders in Private Damages Actions and Otherwise. *Global Litigation Review*, 2(4).
- Cortese, B. (2014). Piercing the Corporate Veil in EU Competition Law: The Parent Subsidiary Relationship and Antitrust Liability. W: B. Cortese (red.), *EU Competition Law. Between Public and Private Enforcement*. Wolters Kluwer Law & Business.
- Demeyere, S. (2015). Liability of a Mother Company for Its Subsidiary in French, Belgian, and English Law. *European Review of Private Law*, 3.
- Hennah, J. (2019). The Role of “Undertakings” in Private Law Following *Skanska*. *Global Competition Litigation Review*, 12(2), 75–80.
- Idot, L. (2017). The International Aspects of Private Enforcement After the Directive 2014/104/EU. Gaps in the EU System and Competition Between National Laws? W: E.A. Raffaelli (red.), *XII Conference Antitrust Between EU Law and National Law*, Bruksela.
- Leskinen, C. (2018). The Implementation of the Antitrust Damages Directive – Expected Impact in Light of Common Trends and Main Divergences. *Global Competition Litigation Review*, 2.
- Leupold, B. (2013). Effective enforcement of EU competition law gone too far? Recent case law on the presumption of parental liability. *European Competition Law Review*, 34(11).
- Machnikowski, P. (2018). W: K. Lis-Zarrias, P. Machnikowski (red.), *Ustawa o roszczeniach o naprawienie szkody wyrządzonej przez naruszenie prawa konkurencji. Komentarz (online), Komentarz do art. 10*, Nb 5, el. Legalis. Warszawa: C.H. Beck.

- Maillo, J. (2018). Antitrust damages claims in Spain: before and after the Damages Directive W: P.L. Parcu, G. Monti, M. Botta (red.), *Private Enforcement of EU Competition Law*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Materna, G. (2009). *Pojęcie przedsiębiorcy w polskim i europejskim prawie ochrony konkurencji*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Melcias, M.J. (2016). The Art of Consistency between Public and Private Enforcement: Practical Challenges in Implementing the Damages Directive in Portugal. *26 Revista de Concorrência e Regulação*, N (n2) 42.
- Monti, G. (2018). Liability issues not codified by the Damages Directive: how to fill such gaps? W: P.L. Parcu, G. Monti, M. Botta (red.), *Private Enforcement of EU Competition Law*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Opalski, A. (2012). *Prawo grupowań spółek*. Warszawa: CH Beck.
- Pais, S.O. (2019). A First Look at the Portuguese Act 23/2018 Transposing the Private Enforcement Directive. W: M. Strand, V. Bastidas Venegas, M. C. Iacovides, *EU Competition Litigation. Transposition and First Experiences of the New Regime. Swedish Studies in European Law* (vol. XII). Oxford: Hart Publishing.
- Petr, M. (2019). Who Bears Civil Liability for Competition Law Infringements in Central and Eastern Europe? *Global Competition Litigation Review*, 12(1).
- Sadurski, J. (2016). Omówienie prac nad implementacją dyrektywy 2014/104/UE w Polsce, Hiszpanii i Wielkiej Brytanii. *iKAR*, 5(5).
- Wolski, D. (2018). A. Piszcz (red.), *Roszczenia o naprawienie szkody wyrządzonej przez naruszenie prawa konkurencji. Komentarz (online), Komentarz do art. 3, pkt 2.1*, el. LEX. Warszawa: Wolters Kluwer.